

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI**

Əlyazması hüququnda

MİRNAZİM MİRSALMAN OĞLU CƏFƏROV

**QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MÜSTƏQİL
AZƏRBAYCANDA VİCDAN AZADLIĞININ AKTUAL
PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5901.01- "Beynəlxalq münasibətlər"

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları
üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

siyasi elmlər doktoru, professor

R.F.Mustafayev

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

A.C.İsgəndərov

Rəsmi opponentlər:

siyasi elmlər doktoru

C.Q.Nuriyev

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,

dosent **R.Z.Rəhimli**

Aparıcı təşkilat:

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına

**Tarix İnstitutunun «Beynəlxalq
əlaqələr» şöbəsi**

Dissertasiya işinin müdafiəsi _28. 02____2014-cü il tarixində
saat ____ da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.101
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZE 1001, Bakı şəhəri, Lermontov küç., 74

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının kitabxanasında tanış ol-
maq olar.

Avtoreferat _____2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

**FD 02.101 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, f.ü.f.d., dosent**

S.İ.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Qloballaşma dedikdə, zaman və məkan baxımından fərdin, qrupun və cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatında baş verən pozitiv və neqativ xarakterli hadisələr başa düşülür. Başqa sözlə desək, qloballaşma anlayışında hər şeydən əvvəl, sosial məkanın elə bir hissəsi başa düşülür ki, burada fərdləri, o cümlədən, dindar və ya qeyri-dindar fərdləri əlaqələndirən qarşılıqlı münasibətlər sistemi ümumbəşəri xarakter daşıyır. Qloballaşma şəraitində yaşadığımız hazırki dövr radikal sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi dəyişikliklərlə səciyyələnir. Sosial əlaqələrin, eləcə də siyasi, hüquqi və dini münasibətlərin qloballaşması müasir insanın dünya görüşünədə güclü təsir göstərir.

Qloballaşma birbaşa dindar və ya qeyri-dindar insanın həyatına və, bütövlükdə, cəmiyyətə təsir göstərdiyindən onun siyasi, hüquqi, fəlsəfi və sosioloji aspektlərinin çox ciddi şəkildə tədqiq olunması müasir siyasi və hüquq elminin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir.

Problemin aktuallığını şərtləndirən digər amillərdən biri vicdan azadlığının siyasi və hüquqi aspektlərinin diqqətdə saxlanılmasıdır. Bu mənada müstəqil Azərbaycanda dünyəvi, hüquqi, demokratik dövlət, humanist, sivilizasiyalı və vətəndaş həmrəyliyi cəmiyyət quruculuğu kimi ali missiyanın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində dini qurumların, dindarların rolu və yeri məsələləri mümkün qədər müfəssəl tədqiq olunmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev öz çıxışlarında tez-tez bu məsələyə toxunmuş, vicdan azadlığı, plüralizm haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Ümummilli lider 90-cı illərdə Azərbaycanın siyasi mühitində yaranmış vəziyyəti elmi cəhətdən dövrləşdirərək, göstərmişdir ki, “1990-1991, 1992-1993-cü illərdə hakimiyyət böhranı, müharibə, iqtisadi və sosial böhran ölkənin bütün sahələrini ilbəil tənəzzülə uğratmış, 1992-1994-cü illərdə tənəzzül son həddə çatmışdır”¹. Bu dəyərləndirmələr konseptual əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, bilavasitə bu problemləri tədqiq edən tədqiqatçılar üçün əsas

¹Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir / Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 46 cildə, 1-ci kitab. Bakı: Azərənşr, 1997.

olmuşdur.

Məlumdur ki, qloballaşma hazırki dünyada radikal sosial, iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni, mənəvi, o cümlədən dini dəyişikliklərlə şərtlənir, səciyyələnir. Başqa sözlə, cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrup və təbəqələr qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqların qlobal sisteminə geniş şəkildə cəlb olunur. Sosial əlaqələrin, həmçinin, dini münasibətlərin qloballaşması müasir insanın mövcudluğunun məkan və zamanını dəyişir. Qlobal xarakter və mahiyyət daşıyan cəmiyyətdə onun üzvlərinin milli və beynəlmiləl tərkibi də əvvəlkindən fərqli olaraq daha artıq dərəcədə genişlənir. Dünənə qədər dünyada dominantlıq edən dövlətlərarası, cəmiyyətlərarası, sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası və dinlərarası strukturlar qeyri-hökumət təşkilatları ilə, vətəndaş hərəkatları ilə, transmilli korporasiyalarla, dünya kapital bazarı ilə, kütləvi informasiya vasitələri – dövrü mətbuat, radio, televiziya və internetlə onun fəal subyektləri kimi tamamlanır və zənginləşir.

Tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi, mütərəqqi bəşəriyyətin inkişafı elmi-texniki, sosial tərəqqi, universal qanunlar və dəyərlərlə yenidən müəyyənləşdirilir, daha nəhəng iqtisadi, siyasi və ictimai qurumların yaradılması istiqamətində hərəkət edir. Bu, öz növbəsində integrasiya olunmuş qlobal məkana doğru irəliləyişi sürətləndirir. Həmin bu qlobal məkanda transkontinental və yaxud regionlararası hərəkət çərçivəsinə doğru yürüş baş verir.

Qloballaşma bütövlükdə dünyada, o cümlədən Şərqdə, Qərbdə, habelə ölkəmizin sosial, iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatında, o cümlədən də dində bir sıra böhranlı proseslərlə müşayiət olunur. Bu proseslər müstəqil Azərbaycandan da yan keçməyib. Odur ki, araşdırılan problemlə bilavasitə bağlı olaraq ölkədəki mövcud duruma nəzər yetirmək lazımdır. Azərbaycanda qloballaşma probleminin tədqiqinə demək olar ki, əsasən XXI əsrin əvvəllərində başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev nümunəvi dövlət-din münasibətlərinə toxunaraq demişdir: «Hazırda mütərəqqi dünyada demokratik dəyərlərdən biri kimi qəbul edilən etnik-dini tolerantlıq Azərbaycan cəmiyyətinin nümunəvi birgəyaşayış normasına çevrilmişdir. Məmnuniyyət hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycanda tarixən heç vaxt milli və dini zəmində ayrı-seçkilik və qarşıdurma baş verməmiş, qarşılıqlı etimada

və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli-mədəni və dini münasibətlər mövcud olmuşdur. Ayrı-ayrı etiqad və inanclara malik etnosların yüz illərləəmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanmasında xalqımıza xas olan humanizmin və multikulturalist dəyərlərin müstəsna rolu vardır»¹. Tədqiqat işində müstəqil Azərbaycanda qloballaşma şəraitində cəmiyyətin vicdan azadlığı problemlərinin elmi-nəzəri, metodoloji, siyasi və sosioloji kontekstdə araşdırılması qarşıya başlıca məqsəd qoyulub.

Problemın işlənmə dərəcəsi. Qloballaşma probleminə, onun müxtəlif aspektlərinin araşdırılmasına dair çoxsaylı xarici və yerli müəlliflər tərəfindən, habelə kollektiv xarakterli bir sıra dəyərli, sanballı əsərlər yazılmışdır. Lakin bu əsərlərin, demək olar ki, əksəriyyətində vicdan azadlığı probleminə toxunulmamışdır və ya bu işə çox az diqqət yetirilmişdir. Vicdan azadlığı probleminə bu və ya digər dərəcədə toxunulan tədqiqatlarda da sözügedən problemın tam tədqiqi öz geniş əksini tapmamışdır.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti öz inkişafının bütün sahələrində olduğu kimi, din və dövlət münasibətlərinin də daha da təkmilləşdirilməsi zərurətini ortaya qoymuşdur. Bunu müasir qloballaşma, integrasiya və informasiya texnologiyaları proseslərinin hazırkı vüsətli inkişafı da qətiyyətlə bir daha tələb edir.

Azərbaycanda siyasi fikir axınlarının yüksəlişi, vicdan azadlığı problemi və onun qanuni təminatı ümummilli lider Heydər Əliyevin prezidentlik fəaliyyətinə həsr edilmiş əsərlərdə də işıqlandırılmışdır.

Görkəmli akademik R.Mehdiyevin ayrı-ayrı əsərlərində də bəhs olunan problemə toxunulmuş, dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. O, qloballaşmanın ümumi elmi-nəzəri problemlərini tədqiq etməklə yanaşı, müasir dünyada baş verən həmin çoxcəhətli, çoxşaxəli mürəkkəb proseslərin gedişində dini dirçəliş probleminə münasibətini bildirmişdir².

¹ Əliyev İlham. "Dövlət və din: dəyişən dünyada tolerantlığın gücləndirilməsi" Birinci Beynəlxalq Bakı Forumunun iştirakçılarına / "Azərbaycan" qəzeti, 20 dekabr 2012-ci il.

² Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: «XXI-Yeni nəşrlər Evi», 2005, 464 s.; Demokratiya yolunda: irs haq-qında düşünərkən. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 750 s.

Bu baxımdan siyasi elmlər doktoru, professor R.Mustafayevin aşağıdakı dəyərli fikri diqqəti məxsusi olaraq cəlb edir. O, tədqiqatlarının birində göstərmişdir: «Azərbaycanın sosial-mədəni inkişafının, milli mentalitetinin və milli-mənəvi, dini dəyərlərinin araşdırılması göstərir ki, xalqımızın mənəvi dünyası tarixi inkişaf əlaqədar olaraq demək olar ki, bütün əsas, monoteist dinlərin məzmunu ilə çulğalaşmış və milli birliyimizin «açıq tipli» millətlər sırasına aid edilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Bu, əslində xalqın bütöv dünyanı «müxtəliflikdə vahidlik, dialektik vəhdətdə qavramaq meylinə dəlalət edir»¹. Məhz buna görə də müstəqil Azərbaycanın hərtərəfli tərəqqisini daha da sürətləndirmək üçün qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun mükəmməl sosiomədəni inkişaf strategiyası, başqa sözlə desək, Azərbaycan dinşünaslığının – konsepsiyası işlənilməli və hazırlanmalıdır. Təbii ki, bu, müasir Azərbaycan reallığı üçün kifayət qədər mürəkkəb, milli özünəməxsusluğun, islami dəyərlərin ümumbəşəri mənəvi dəyərlərlə vəhdətini təşkil edən çoxcəhətli prosesdir.

Qloballaşma şəraitində müstəqil Azərbaycanda vicdan azadlığının aktual problemlərinə toxunan müəlliflərdən R.Əhmədli, A.Əhədov demokratik Azərbaycanda vicdan azadlığının uğurlu vəziyyətindən ətraflı şəkildə bəhs edərək ümummilli liderimizin apardığı siyasətin tənəti kimi qeyd etmişlər.²

Professor Ə.Əliyev qeyd edir ki, «Mənəvi azadlıqlardan ən əsası vicdan azadlığıdır. Vicdan azadlığı insanın istənilən dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini sitayişləri kənara qoymaqla, ateist təbliğatı həyata keçirmək hüququnu göstərir. Dövlət bu hüququ həyata keçirən xüsusi təminatlar sistemini müəyyənləşdirir. Vicdan azadlığı bütün demokratik konstitusiyalarla tanınır». Tədqiqatçı Q.Mürşüdlünün əsərində isə vicdan azadlığı problemi araşdırılmaqla yanaşı, həm də maraqlı fikirlər irəli sürülür³.

Professor Ə.Qurbanovun «Dialektika: islam və qloballaşma»

¹ Mustafayev R.F. Fikir azaddır. Bakı, 2000, 292 s.

² Əhmədli R. Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi. Bakı, 2007, 249 səh.; Əhədov A.F. Vicdan azadlığı, ateizm və qanun. Bakı, 1999, 181 s.

³ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik, Bakı, 2009, 490 s.; Mürşüdlü Q. Vicdan azadlığı nədir. Bakı, 1986, 43 s.

əsərində özünün nisbətən geniş əksini tapmışdır. Doğrudur, həmin problemə tam olmasa da, müxtəlif aspektlərdən digər Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində də toxunulmuşdur. Məsələn, fəlsəfə elmləri doktoru, professor R.Aslanovanın əsərində qloballaşma prosesinin mədəniyyət, o cümlədən islam dini mədəniyyəti sahəsində probleminin elmi-nəzəri və metodoloji təhlilinə geniş yer ayrılmışdır. Müəllif, həmin çox mürəkkəb prosesin dialektik vəhdətdə olan iki aspektini – qloballaşma və mədəni müxtəlifliyi kifayət qədər geniş şərh etmişdir. O, bu sahədə mövcud olan boşluğu təqdim edilən tədqiqatla doldurmağa səy göstərmişdir.¹

Müəllif problemin işlənmə dərəcəsi məsələsindən bəhs edərkən fəlsəfə elmləri doktoru Y.Rüstəmovun, fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun da əsərlərindən səmərəli və mədsəyönlü şəkildə orijinalıqla istifadə edilmişdir. Əlbəttə, sözügedən problemin tədqiqi ilə bilavasitə bağlı digər Azərbaycan müəlliflərinin də əsərlərindən müvafiq fikirlərə dair başqa nümunələr də gətirmək olar.²

Tədqiqat işi yazılarkən mövzunun bu və digər aspektləri ilə bağlı xarici ölkələrdə nəşr edilmiş monoqrafiyalara da müraciət olunmuşdur. Qloballaşmanın əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini müasir sosial inkişafın bir prosesi kimi xarakterizə edən, səciyyəvləndirən xarici müəlliflərdən, araşdırıcılardan əsasən Z.Baumanın, eləcə də U.Bekin tədqiqat işlərini göstərmək olar.³

İqtisadi sahədə qloballaşma fenomeninin qiymətləndirilməsinə dair tədqiqatlar N.Abdulhəmidova, M.Alleyə, V.Obolenskiyə və C.Sorosa məxsusdur.⁴

¹Qurbanov Ə.C. Dialektika: İslam və qloballaşma. Bakı, 2002; Aslanova R. «Qloballaşma və mədəni müxtəliflik». Bakı, 2004.

²Rüstəmov Y.C. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Bakı, 2002, s.3-4; Xəlilov S. Şərq-Qərb sivilizasiyaların dialoqu. // Jurnal, № 2, 2005.

³Bauman Z. Глобализация. Последствия для человека и общества. М.: Весь Мир, 2004. - 188 с.; Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска // Мировая экономика и международные отношения. 2002. - № 5. - С. 10-19.

⁴Абдулгамидов Н. Глобализация: трактовки и действительность // Экономист. 2001. - № 9. - С.25-42; Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. М.: ТЕИС, 2003. - 314 с.; Оболенский В.П. Глобализация мировой экономики: проблемы и риски российского предпринимательства. М.:

Фəlsəfi problem kimi öyrənilməsi erkən inkişaf mərhələsində olsa da, qloballaşmada fərdi icmaların və dünyanın ümumi mədəni inkişaf yollarının sivilizasiyaların qarşılıqlı təsiri prosesində birgə öyrənilməsi E.Anikeyevin, Y.Şişkovun və s. işlərində əks olunur.¹

Qloballaşmanın dinə təsiri – qloballaşmanın ən az tədqiq edilən mövzu və aspektlərindən biridir. Qloballaşma artan təsiri ilə müxtəlif dinlərin sülh və ya dinc yanaşı yaşaması şərtlərinə özünəməxsus münasibət bildirir. Qloballaşma əsasında fərdin dayandığı ümuminsani dəyərlər sisteminin yaradılması təklifləri irəli sürülür. Qloballaşma və dini məsələlər ilə bağlı R.Malekin K.Terlitskinin, H.A.Trofimçukun və digərlərinin işlərini aid etmək olar. Bir sıra tədqiqatlar isə qloballaşmanın müstəqil ənənəvi dinlərin inkişafına təsirinə həsr olunmuşdur: pravoslavlıq (V.Yelenskiy), protestantlıq (S.İvanenko), islam (S.Van Vihelen, A.İqnatenko, A.Malaşenko), buddizm (A.Koçetov), katolik (A.Yudin).²

Ədəbiyyat analizinin təhlili dinin qloballaşma prosesində yeri və rolu ilə bağlı məsələlərin, eləcə də mədəni və dini məsələlərdə qloballaşma xüsusiyyətlərinin, vicdan azadlığının aktual aspektlərinin

Наука, 2001.-216 с.; Сорос Дж. Заметки о глобализации. М.: Рудомино, 2002. -120 с.

¹ Аникийев Е.Н. Диалог цивилизаций: Восток Запад // Вопросы философии, 1998 - № 2. С. 173-180; Шишков Ю.В. Два лица глобализации // Наука и жизнь. 2000. - № 11.-С. 40-43.

² ЮО, Малек Р. Китай в христианской перспективе // Диа-Логос. Религия и общество. 1998-1999. М., 1999; Терлицкий К.М. Китайские синкретические религии в XX веке. М., 2004; Трофимчук Н.А. Чего добиваются борцы с новыми сектами // Религия и право. 1999.- №5; Иваненко С.И. О религиозных аспектах изучения «антикультового движения» // «Актуальные проблемы реализации принципов свободы совести в современной России» Материалы научно-практической конференции. Москва, РГГУ, 2 июля 2009 года. М., 2009; Ван Вихелен С. Проблема глобализации мусульманского общества в Индонезии и Юго-Восточной Азии // Спектр развития. 2002 -№2; Игнатенко А.А. Выбор пути. Куда идет исламский мир: 3 проекта развития // НГ-сценарии. 27.06.2006; Малащенко А. Мусульмане в начале века: надежды и угрозы. М.: Московский Центр Карнеги, 2002; Кочетов А.Н. Буддизм - ламаизм. - М.: Наука, 1979; Юдин А. Католический ответ на вызов глобализации в Евразии. М.: Неостром, 2005. - С. 135.

tam işlənməməsini göstərir. Milli elmi ədəbiyyatın təhlilindən də görüldüyü kimi, bu mövzuya, Azərbaycan siyasi elmində onun bir sıra aspektlərinə indiyədək müxtəlif müəlliflər tərəfindən münasibət bildirilsə də, konkret tədqiqat obyektı olmamışdır. Vicdan azadlığının təməl prinsipləri, onun formalaşma meyilləri haqqında məlumatlar verilsə də, kompleks tədqiqatlar aparılmamışdır. Mövcud problemi tədqiqat obyektinə çevirməyimiz məhz bu zərurətdən irəli gəlir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əsas insan hüquq və azadlıqlarından olan vicdan azadlığının ortaya çıxan aktual problemləri, vicdan azadlığının təməl prinsipləri, onun formalaşma meyilləri təşkil edir. Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda vicdan azadlığının təmin edilməsi istiqamətində görülən fəaliyyətlər, bu azadlığın qanunvericiliklə təsbit olunması, o cümlədən yaranan problemlərin elmi, siyasi və hüquqi təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin başlıca məqsədi qloballaşma şəraitində vicdan azadlığının beynəlxalq aspektlərinin və müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasətinin xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə səy göstərilmişdir:

- qloballaşmanı, əsasən, obyektiv pozitiv proses kimi nəzərdən keçirmək və bu prosesin vicdan azadlığına göstərdiyi qarşılıqlı təsiri təhlil etmək;

- Azərbaycanın qlobal integrasiyasında müvafiq dövlət qeyri-hökumət və dini qurumlarla əlaqələrin inkişaf dinamikasını nəzərdən keçirmək, qloballaşmanın siyasi, hüquqi, mədəni və mənəvi mexanizmlərini sistemləşdirmək və aidiyyəti ümumiləşdirmələr aparmaq;

- Azərbaycanda qloballaşma şəraitində vicdan azadlığının siyasi, hüquqi və metodoloji əsaslarını aydınlaşdırmaq;

- qloballaşma prosesində Azərbaycan Respublikasının sosial-siyasi, mədəni və mənəvi inkişafına mane olan xarici missionerlərə, vəhhablərə, nurçulara, radikal şiiyə, terrorçuluğa, separatizmə, ekstremizmə və s. bu kimi mənfi hallara qarşı səmərəli, məqsədyönlü və ardıcıl mübarizənin müxtəlif forma, metod, üsul və vasitələri ilə bağlı müvafiq tövsiyə xarakterli təklifləri müqayisəli şəkildə təhlil etmək;

- dövlət və din münasibətlərinin siyasi və hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinin bir sıra aspektlərini təhlil etmək;

- dinşünaslığa aid siyasi, elmi, fəlsəfi, hüquqi, ictimai şəurun formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin – mətbuatın, efirin və internetin rolunu işıqlandırmaq;

- ölkəmizdə dinşünaslığın konsepsiyasının işlənilib hazırlanması baxımından elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri bazasını ilk növbədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tədqiq olunan vicdan azadlığı problemi ilə bağlı konseptual fikirləri, eləcə də Azərbaycanın və xarici ölkə alimlərinin apardıqları fundamental tədqiqatlardan təşkil edir.

Bundan başqa, müəllif bu tədqiqat işində metodoloji əsaslar kimi problemin öyrənilməsinə sistemli yanaşma tətbiq etməklə analiz və sintez, ümumiləşdirmə, induksiya və deduksiya, tarixi, müqayisəli politoloji təhlil və digər siyasi təhlil metodlarına geniş yer verilmişdir.

İşin mənbəşünaslıq bazası kimi isə, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) vasitəsilə qəbul olunmuş Konstitusiyasından, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin, dövlətimizin başçısı, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq məruzə, çıxış, nitq və müsahibələrindən, ümumiyyətlə, onların fundamental xarakterli çoxcildlik əsər-lərindən, imzaladıqları normativ sənədlərdən, habelə dövrü mətbuatda, efirdə və internet saytlarında problemlə bağlı öz əksini tapan müxtəlif materiallardan istifadə etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycanda istər sovet dövrünün ilk illərində, yəni 20-ci yüzilliyin əvvəllərində, istər XX əsrin 30-70-ci illərində və istərsə də müstəqillik illərində dini durumun, dindarlığın, habelə vicdan azadlığının vəziyyəti elmi-nəzəri təhlildən keçirilmiş və Azərbaycanın sosiomədəni, mənəvi, hüquqi, siyasi və s. sahələr baxımından inkişafına mane ola biləcək başlıca amillər obyektiv olaraq tənqidi-təhlildən keçirilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda qloballaşma şəraitində vicdan azadlığının cəmiyyətin mənəvi həyatının zənginləşməsində olan rolu və eyni zamanda, vicdan azadlığı problemi ilk dəfə sistemli və kompleks şəkildə

araşdırılır. Dissertasiya işinin elmi yenilik məqamları konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan insanının, o cümlədən vətəndaşının, eləcə də islam dini ardıcılarının hüquq və azadlıqlarının mühüm tərkib hissəsi olan vicdan azadlığı problemi ilk dəfə olaraq elmi baxımdan sərf-nəzər edilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyasında qanunvericiliklə təsbit olunmuş «Vicdan azadlığı haqqında» 48-ci maddənin müddəalarını ehtiva edən mətn elmilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından təhlil edilmiş, orada olan bəzi nöqsanlar göstərilmiş, onların aradan qaldırılması üçün tövsiyə xarakterli təkliflər verilmişdir;

- Konstitusiyanın 18 və 48-ci maddələrinin müvafiq bəndləri, yəni 18-ci maddənin ikinci bəndinə və 48-ci maddənin ikinci bəndinə edilən əlavə və dəyişikliklərin müəllif tərəfindən elmilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik nöqteyi-nəzərindən, siyasi və hüquqi baxımdan düzgün əsaslandırılmasına cəhd göstərilmişdir.

- Qloballaşma şəraitində Azərbaycan cəmiyyətində din və dövlət münasibətlərinin siyasi və hüquqi fəaliyyət aspektləri sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti problem üzrə əldə olunmuş nəzəri-metodoloji nəticələrdən mövzunun perspektivdə daha geniş araşdırılmasında istifadə imkanları ilə müəyyənləşir. Tədqiqatın yekunlarına görə, əldə edilmiş elmi nəticələrdən siyasi elmin mövzu ilə bağlı fənlərinin tədrisi üçün mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. İşlənən mövzu aktual problemi əks etdirdiyinə görə, müvafiq nəticələr gələcəkdə bu istiqamətdə nəzəri bazanın yaradılması işinə müəyyən kömək göstərə bilər.

Dissertasiyanın ümumi nəzəri və praktiki nəticələrindən problemlə maraqlanan bütün tədqiqatçı və mütəxəssislər, eləcə də müvafiq dövlət orqanları və ictimai strukturlar istifadə edə bilərlər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutunun «Din və ictimai təhlükəsizlik» şöbəsində yerinə yetirilmiş, digər şöbələrdən, kənar müəssisələrdən mütəxəssislər cəlb olunmaqla müzakirə edilmiş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və başlıca elmi-nəzəri nəticələri müəllifin Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutunun təşkil etdiyi müvafiq elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyətli respublika miqyaslı konfranslarda etdiyi məruzə və çıxışlarında, habelə Azərbaycanda və xaricdə müxtəlif jurnallarda çap etdirdiyi elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, altı paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə olunan ədəbiyyatdan ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə qloballaşma şəraitində yaşadığımız hazırkı dövrdə radikal sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi dəyişikliklər səciyyəvləndirilir. Sosial əlaqələrin, eləcə də siyasi, hüquqi və dini münasibətlərin qloballaşmasının müasir insanın dünyagörüşünə də güclü təsir göstərdiyi qeyd edilir. Problemin aktuallığını şərtləndirən digər amillərdən biri dissertasiya işində problemin siyasi və hüquqi aspektlərinin diqqətdə saxlanmasıdır.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Burada tədqiqatın obyektı və predmeti, nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi göstərilir, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti izah edilir, dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazası, aprobasiyası və strukturu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın «**Müasir qloballaşma prosesləri və vicdan azadlığı: problemin nəzəri-siyasi və beynəlxalq aspektləri**» adlanan birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. «**Qloballaşma şəraitində vicdan azadlığının mahiyyəti: islamda və xristianlıqda onun təfsiri**» başlıqlı ilk paragrafda göstərilir ki, demokratik cəmiyyətin meyarını – bütün cəmiyyət müstəvisində, miqyasında qanunun aliliyinin təmin edilməsi əsasında iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi həyatda kortəbii fəaliyyətin, anarxiyanın, hərə-mərcliyin tam aradan qaldırılması, vətəndaşların cəmiyyət qarşısında öz hüquq və vəzifələrini dərk edərək şüurlu, ədalətli, təşəbbüskar və azad fəaliyyət göstərməsi, ictimai borca intizam və məsuliyyət hissi ilə yanaşması təşkil edir.

Dissertasiyada göstərilir ki, qloballaşmanın dinə təsiri onun daha az tədqiq edilmiş aspektlərindən biridir. Qloballaşma proseslərinin artan təsirlərini öz üzərlərində hiss edən müxtəlif dinlər qloballaşma ilə dinc və ya çox da dinc olmayan birgə yanaşı möv-

cudluq variantlarını təklif edirlər. Qloballaşma əsasında fərd dayanan bəşəri dəyərlər sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, möminlər icmasının maraqlarını prioritet sayan ayrı-ayrı dinlərin məqsədinə uyğun gəlir.

Qloballaşma mahiyyətcə, Qərb nümunələri üzrə global iqtisadi, siyasi və mədəni standartlaşma proseslərinə səbəb olmuşdur. Qloballaşma müasir dünya sisteminin vacib və gerçək aspekti, bəşəriyyətin bundan sonrakı inkişafını müəyyənləşdirən ən nüfuzlu qüvvələrdən birinə çevrilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, qloballaşma şəraitində demək olar ki, bütün dinlərdə təməlçilik təmayüllərinin güclənməsi, ən əhəmiyyətsiz yeniliklərin belə, qəbul edilməməsi və eyni dini əhəmiyyətlərin müxtəlif cür şərh edilməsi müşahidə olunur. Bununla belə, din sahəsində qloballaşma dini təşkilatların fəaliyyət sahəsinin xeyli genişlənməsinə, ən ucqar ərazilərdə də dini təbliğat və praktikaya nüfuz etməyə, digər dini sistemlərin ardıcılıqları arasında da baxış və dəyərləri yaymağa imkan verir¹.

Bu fəslin ikinci paragrafı – «**Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dini etiqad azadlığının qanunvericiliklə təsbit olunması**»nda göstərilir ki, XXI əsr bəşər tarixinə qloballaşma, inteqrasiya və informasiya texnologiyaları proseslərinin geniş vüsət aldığı bir əsr kimi daxil olmuşdur. Bu, bir növ təbii və obyektiv prosesdir. Həmin proseslər istər-istəməz müasir cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi həyatının bütün tərəf və istiqamətlərinə, o cümlədən din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsinə də çox güclü təsir göstərir. Odur ki, tədqiq edilən problem ölkəmizdə hazırkı keçid dövrü adlanan bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu aktualığı elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan sözügedən sahəyə aid tədqiqata cəlb etmək çox vacibdir. Azərbaycan Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən, vicdan azadlığı məsələsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında elmi, hüquqi, sosial, siyasi cəhətdən qanunçuluqla təsbit olunmuş şəkildə öz müsbət həllini tapmışdır.

Tədqiqatda qeyd edilir ki, vicdan azadlığı ideyası hələ orta əsrlərdə meydana çıxmışdır. İntibah dövründə (XIV-XVI əsrlərdə) humanizm prinsiplərinə uyğun olaraq, insanın vicdan azadlığı ideyası

¹Баранников В.П. Динамика религиозности в информационном обществе // СОЦИС, 2004. № 9.

da geniş təbliğ olunmuşdur. Renessans (intibah) mədəniyyətinin nümayəndələri insanın azad surətdə özünə əqidə, dünyagörüşü formalaşdırmasını, mənəviyyətin hər bir insanın vicdan işi olmasını zəruri hesab edir, etiqadına görə heç kimin təqib olunmamasını tələb edir, vicdanın tam azadlığını müdafiə edir, dəstəkləyirdilər. Vicdan azadlığı ideyası ilə orta əsrlərdə bir sıra ölkələrdə hər hansı bir dinin rəsmi, hakim din elan olunmasına, başqa dinlərə nisbətən ona daha üstün imtiyazlar verilməsinə etiraz edilmiş, dinlərin bərabərliyi, dini etiqad azadlığı təbliğ olunmuşdur¹.

Dini etiqad azadlığı vicdan azadlığının mühüm istiqamətlərindən, onun başlıca tərkib hissələrindən biridir. Vicdan azadlığı problemi ictimai quruluşun xarakterindən, zaman və məkandan asılı olaraq daim elmi tədqiqata cəlb olunan problemlərdəndir. Dini etiqad və vicdan azadlığı bəşər tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif mənə, məzmun və mündəricə kəsb etmişdir. Bu məsələ tarixilik baxımından, elmlilik və metodoloji baxımdan xüsusi təsnifata bölünmüşdür.

20-ci yüzilliyin əvvəllərindən etibarən vicdan azadlığı ideyasının məzmunu daha da dərinləşmiş və genişlənməmişdir: ona əqidə və dünyagörüşü azadlığı kimi baxılmışdır. Dini etiqada şəxsi iş kimi baxılması nəticəsində insanların dini etiqadını dəyişib başqa dinə etiqad etməyə keçə bilməsi, dini və ya başqa əqidəyə yiyələnməkdə tam azad olması, bu sahədə heç bir məhdudlaşdırma və təqibə yol verilməməsi, dinin dövlətdən və məktəbin dindən, məsciddən, kilsədən, sinaqoqdan, ayrılması, dini hisslərə hörmət və ehtiramla, qayğı ilə yanaşılması, dini ədavətin və ayrı-seçkiliyin qanunla yasaq edilməsi və s. vicdan azadlığının başlıca tələbləri hesab olunmuşdur². Qeyd olunduğu kimi, bu təsir müstəqil Azərbaycanın ilk demokratik konstitusiyası olan, 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş konstitusiyasının müvafiq maddələrində: 8, 18, 48 və 71-ci maddələrində qanunvericiliklə öz əksini tapmışdır. Bu maddələrdə qanunvericiliklə ehtiva olunan fikirlərdən aydın olur ki, bu müddəalar dünya konstitusiya

¹Balayev M. Azərbaycan islam dininin öyrənilməsi (1950-2000-ci illər), Bakı, 2005, 59 s.

²Bammat Heydər. Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu. Bakı, 1994, 62 s.

quruculuğu təcrübəsində əldə olunan müsbət məziyyətlərə əsaslanmışdır.

Birinci fəslin üçüncü paragrafi «**Azərbaycanda qloballaşma şəraitində dini etiqad azadlığının siyasi, hüquqi və metodoloji aspektləri**» adlanır. 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən etibarən vicdan azadlığı ideyasının məzmunu daha da dərinləşmiş və genişlənməmişdir: ona əqidə və dünyagörüşü azadlığı kimi baxılmışdır. Dini etiqada şəxsi iş kimi baxılması nəticəsində insanların dini etiqadını dəyişib başqa dinə etiqad etməyə keçə bilməsi, dini və ya başqa əqidəyə yiyələnməkdə tam azad olması, bu sahədə heç bir məhdudlaşdırma və təqibə yol verilməməsi, dinin dövlətdən və məktəbin dindən, məsciddən, kilsədən, sinaqoqdan, ayrılması, dini hisslərə hörmət və ehtiramla, qayğı ilə yanaşılması, dini ədavətin və ayrı-seçkiliyin qanunla yasaq edilməsi və s. vicdan azadlığının başlıca tələbləri hesab olunmuşdur¹. Azərbaycanda ənənəvi islam və xristianlığın (pravoslavlıq) təmsalında vicdan azadlığı anlayışına gəlinə, bu dini konfessiyaların əhəmiyyəti bir sıra məqamlarla müəyyən edilir. Məsələn: bu dinlərin ümumi tarixi kökləri, lakin müxtəlif formalaşma yolları var. Bu, həm ümumi, həm də xüsusi dini dünyagörüşü müddələrinin mövcudluğunu şərtləndirmişdir; bu dinlərin Azərbaycan ərazisində daha çox tərəfdarları və möhkəm mədəni-tarixi kökləri var. Ona görə də müasir Azərbaycan cəmiyyətinin dini həyatında onlar aparıcı yer tuturlar.

Müstəqil Azərbaycan 1991-ci ildə öz milli suverenliyini ikinci dəfə bərpa etdikdən sonra ölkə əhalisi əsl vicdan azadlığı qazanmışdır. Xalqımız əxlaqi dəyərlərini bərpa etmək üçün dini etiqada qayıtmağa çox böyük maraq göstərir².

Cəmiyyətdə mənəvi saflaşdırıcı dəyərlərin bərpası üçün bu, çox zəruri və faydalı bir prosesdir. Lakin qeyd olunduğu kimi, bu faydalı, məqsədyönlü proses də ziddiyyətlərsiz, problemlərsiz ötüşmür. Hələ vaxtı ilə ölkəmizdə sovet dönəmində ateizm təbliğatında olduğu kimi, indi də dini ayinlərin icrasında, islam dəyərlərinə qayıtma prosesində kortəbiiyyə, eyni şəkildə sürətləndirmə və kampaniyaçılıq hallarına, islam tarixinin idealizm edilməsi hallarına rast gəlinir ki, bu da bütövlükdə adamların mənəvi tərbiyəsi işinə mənfi təsir

¹Quluzadə M. Azərbaycan SSR-də dövlət və dini münasibətlər (1920-1991-ci illər). Bakı, 2006, 297 s.

²Əfəndiyev M.Ə. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2002, 611 s.

göstərir. Müstəqil Azərbaycanın ilk demokratik anayasası olan konstitusiyanın 18-ci maddəsinin 3-cü bəndində («Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır») qanunvericiliklə təsbit olunmuş müddəa dini etiqad azadlığının elmi-nəzəri və metodoloji əsasına xidmət baxımından müstəsna dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, həmin müddədə ümumxalq, ümumdövlət və mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən dünyəvi təhsil sistemində dinşünaslığın tədrisinin hüquqi əhəmiyyəti də öz əksini tapıb.

Bu paragrafda dünyəvi elmlərdən olan dinşünaslığın və islamşünaslığın dinin, o cümlədən islam dininin tarixini, mənşəyini, fəlsəfəsini, sosiologiyasını, psixologiyasını və fenomenologiyasını, habelə dini etiqad azadlığının müxtəlif, ayrı-ayrı problemlərini elmlilik, obyektivlik və dünyəvilik cəhətdən, elmi-nəzəri və metodoloji kontekstdə öyrəndiyi və dəyərləndirdiyi göstərilir.

Dissertasiya işinin «**Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda vicdan azadlığının təmin edilməsi siyasəti**» adlanan sonuncu fəslində Azərbaycan Respublikasında islam dininin əhəmiyyətindən, vicdan azadlığı sahəsində yaranan problemlərdən bəhs olunur. Bu fəsil də üç paragrafdan ibarətdir. Birinci paragrafda – «**Dövlət və din münasibətlərinin siyasi və hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinin bəzi aspektləri**»ndə dövlət və islam dini arasında müxtəlif səpkili münasibətlərin səciyyəsi təqdim olunur. Tarixi təcrübə dönə-dönə, zaman-zaman bir daha inandırıcı şəkildə sübut etmişdir ki, mütərəqqi bəşəriyyətin inkişafında ümumi tərəqqinin mühüm amillərindən olan dünyəvilik prinsiplərinin bərqərar olması mühüm rol oynayır. Bu prinsiplərə əsaslanan hüquqi, demokratik dövlətin, humanist, sivilizasiyalı və vətəndaş həmrəyliyi cəmiyyətinin köklü mahiyyəti konstitusiyada qanunçuluqda təsbit olunmalıdır.

Müasir cəmiyyətdə əhalinin müxtəlif sosial qruplarının dindarlığının dərəcə və səviyyəsini elmlilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından dəqiq və dürüst müəyyən etmədən sekulyarlaşmanın xarakterik xüsusiyyətlərindən söhbət açmaq demək olar ki, qeyri-mümkündür. Bir daha təkrar etmək istərdik ki, cəmiyyətdə baş verən sekulyarlaşmanın xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən hazırkı XXI əsrdə ən səciyyəvi olan qloballaşma, integrasiya və informasiya texnologiyaları proseslərinin mənfi-neqativ və müsbət-pozitiv cəhətlərini, məziyyətlərini mütləq nəzərə almaq çox

vacibdir.

Tədqiqatda göstərilir ki, millilik, islamilik, dünyəvilik ümumbəşəri dəyərlərin dialektik vəhdəti ilə xalqı inkişaf etdirə bilər. Hazırda dünyadakı bəzi mərkəzlərdə «islam fundamentalizmi», «islam ekstremizmi», «islam fatalizmi», «islam pasifizmi» və s. bu kimi terminlərlə dolu olan ədəbiyyatlar buraxılır. Qeyd etmək lazımdır ki, nə Quranda, nə Azərbaycan müsəlmanlarının hərəkətlərində, fəaliyyətlərində islam fundamentalizminə aid heç bir əsas yoxdur. Azərbaycan islamşünasları islam mədəniyyətini, islam mənəvi dəyərlərini müqəddəs kitabımız Quranda olduğu kimi qəbul edirlər. Onların təhrif olunması, əgər islam ardıcılarının təbirincə desək, günahdır¹.

Dövlətimiz, Azərbaycan Konstitusiyası insanlara, eləcə də dindarlara bütün azadlıqları verir, o cümlədən dini etiqad və vicdan azadlığını. Konstitusiya din azadlığını, vicdan azadlığını elan etmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlət olsa da, dövlət bu azadlıqları təmin edir. Azərbaycan dövləti bunu öz üzərinə götürmüşdür. Məhz buna görə də müstəqil Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlətdir. Azərbaycan dövləti, dindən o cümlədən islam dinindən tam kənar, ayrı deyildir. Din ilə dövlət arasında sıx əməkdaşlıq vardır. Azərbaycan dövləti belə hesab edir ki, Azərbaycanda mövcud olan dinlər – xristianlıq, iudaizm, o cümlədən xüsusilə islam dini özünün önəmli mənəvi dəyərlərini milli dini mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarına aşılmalıdırlar².

İkinci fəslin növbəti paragrafı «**Müstəqil Azərbaycanda islam dinində sekulyarlaşmanın hüquqi baxımdan əsaslandırılması**» adlanır. Bu paragrafda qeyd edilir ki, sekulyarlaşma bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində, ictimai-sosial həyatın müxtəlif sahələrini, sosial təsisatları, əhalinin bütün sosial təbəqələrinin tam bir kompleksini əhatə edir. Cəmiyyətdə, hazırkı qloballaşma, integrasiya və informasiya texnologiyaları proseslərinin geniş vüsət aldığı bir şəraitdə dinin, o cümlədən islam dininin modernləşməsi, kilsə, məscid, sinaqoq, vəqf mülkiyyətlərinin cəmiyyətin xeyrinə istifadə

¹ Quran (tərcümə edənlər: akademiklər – Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Bakı, 1991.

² Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997

olunması, dövlət din-hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi, elitar mədəniyyətin, incəsənətin, dünyəvi və dini təhsilin bir-birinə olan münasibətlərinin qaydaya düşməsi, dini və ümumbəşəri əxlaqın çulğalaşması və s. bu kimi məsələlərdə sekulyarlaşmanın yeri, rolu, xüsusi çəkisinin azalması məsələləri də sekulyarlaşmanın predmetinə, mövzusunə bilavasitə təsir edir¹.

Bu paragrafda göstərilir ki, Azərbaycanda sekulyarizasiyanın tarixi, əsasən, XIX əsrə aiddir. Bu dövrdə Azərbaycanın dahi mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundov bir çox əsərləri ilə realist ədəbiyyatın banisi olmuşdur. O, eyni zamanda Azərbaycanda həm islamşünaslığın, həm də sekulyarizasiyanın əsasını qoymuşdur.

Azərbaycanda sekulyarizasiya prosesinin inkişafı XX əsrdə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan Respublikasında sekulyarizasiya prosesinin inkişafına hüquqi cəhətdən tam təminat verilməsi baxımından 1920-ci il may ayının 15-də «Vicdan azadlığı» haqqında verilən dekret əsas mərhələ olmuşdur.

Ölkəmizdə milli müstəqillik illərində Azərbaycan cəmiyyətində baş verən sekulyarizasiya prosesinin konkret sosioloji təhlili göstərir ki, müasir dövrdə bu proses tamamilə yeni mənə, məzmun və mündəricə kəsb etmişdir. Sosioloqlar cəmiyyətimizdə baş verən sekulyarlaşma prosesinin inkişafını sosial, mənəvi tərəqqinin mühüm amillərindən biri kimi qiymətləndirərək göstərir ki, onun özünün daxili strukturu digər sosial, ictimai, siyasi proseslərlə sıx əlaqə yaradır. Onlar bir-birini şərtləndirir və dialektik vəhdət təşkil edir².

Unutmaq olmaz ki, sekulyarlaşma dünyəvi hüquqi, demokratik dövlət, humanist, sivilizasiyası və vətəndaş həmrəyliyi cəmiyyətində dönməz, davamlı xarakterə malikdir.

Bu fəslin sonuncu paragrafında – «**Qloballaşma şəraitində Azərbaycan cəmiyyətində islamın rolunun dəyişməsi tendensiyləri**»nda din və dövlət arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar problemlər, həmçinin qloballaşma haqqında bəzi elmi-nəzəri məsələlər nəzərdən keçirilir. Bir sıra Qərb mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, qloballaşma əsasən Qərbə, o cümlədən də bilavasitə Avropaya məxsusdur. Yaranma tarixi də təxminən 200 il olar. Bu baxışlara bir

¹ Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Mart 2008, 231 s.

² Dadaşov A. Demokratiya və islam. Bakı, 2007, 279 s.

qədər də geniş, dərin spektrdə, kontekstdə yanaşılsa məlum olar ki, qloballaşma prosesi ta qədimdən bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində bu və ya digər dərəcədə olsa da, inkişaf tapmışdır.

Qloballaşma anlayışı elmi dövriyyəyə son zamanlar daxil olsa da, bu məfhum özü yeni hadisə deyildir. Ümumdünya tarixi prosesinin konkret sosioloji təhlili göstərir ki, mütərəqqi bəşəriyyət öz maddi və mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirmək, sosial, mədəni fəaliyyətinin nəticələrini daha da zənginləşdirmək üçün daima integrasiyaya səy göstərmişdir. Qədim dövrlərin və orta əsrlərin sivilizasiyaları buna parlaq misaldır. Bu sivilizasiyalar yayıldığı məkan-zaman həddlərində dünyanın qloballaşmasına xidmət etmişdir. İslamın çevrəsinə, orbitinə toplaşmış xalqların mədəniyyətlərinin sintezi nəticəsində vahid bütöv müsəlman xalqları üçün ümumi islam sivilizasiyası təşəkkül tapmışdır. Bunu konkret olaraq qloballaşma şəraitində müstəqil Azərbaycanın təmsalında da görmək olar. Doğrudur, Azərbaycanda müxtəlif xalqların, millətlərin, rusların, azərbaycanlıların, yəhudilərin, çoxsaylı milli-etnik qrupların – talışların, tatların, avarların, ləzgilərin, udinlərin, ingiloyların nümayəndələri, təmsilçiləri də Azərbaycan xalqı kimi islamı öz dinləri hesab edirlər¹.

Dissertasiya işində qeyd edilir ki, qloballaşma hər bir cəmiyyətin yaxşı və pis cəhətlərini açıb göstərir. Bunu, təxminən, mövcud cəmiyyətdəki dinə də aid etmək olar. Azadlıq, o cümlədən dini etiqad və vicdan azadlığı, insan haqları, hüquqi dövlət, demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti ideyaları Qərb anlamında aktuallaşdırılır. Qərbdə qloballaşmanın nəticələri nisbətən pozitiv xarakter daşısa da, müsəlman-islam Şərqində bu proses, əsasən neqativ sonluqla nəticələnir. Məhz buna görə də sözügedən sahədə çalışan islam-müsəlman tədqiqatçıları Şərqdə qloballaşmaya tərəfdar və əleyhdar olub-olmamaları barədə çox götür-qoy edirlər. Onlar dərk etməlidirlər ki, qloballaşma zaman və məkandan asılı olmayaraq qaçılmaz, qarşısızılmaz bir prosesdir. Lakin qloballaşma şəraitində cəmiyyət və din münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün ideya və hüquqi təminat lazımdır².

¹ Belyayev Y.A. Müsəlman təriqətləri. Bakı, 1991, 100 s.

² Угринович Д.М. Введение в теоретическое религиоведение. Москва, 1973, 233 с.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş və əldə olunmuş nəticələr ümumiləşdirilərək, onların əsasında nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş əsəridəki məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Milli qanunvericilikdə dini etiqad azadlığı. // *Dirçəliş* –XXI əsr, 2008, № 126-127, s. 186-192

2. Государство и общество в период глобализации. // Периодический научный журнал "Право и Политология", № 1(6), Грузия, 2009, стр. 57-60

3. İslamşünaslığın aktual problemləri. // «*Filologiya məsələləri*» jurnalı, 2010, №10, s.366-374

4. Qloballaşma şəraitində müstəqil Azərbaycanda vicdan azadlığının aktual problemləri ilə bağlı. // *Gənc alimlərin I respublika innovativ ideya yarınması jurnalı*, 18-23 noyabr, Konfrans materialı (məruzə), Bakı-2010, s. 114-115

5. Dini etiqad azadlığı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində. // «*Dirçəliş* - XXI əsr», 2011, № 153-154, s. 188-195

6. Heydər Əliyevin Şərq siyasətində İslam amili (problemlər, mülahizələr və təkliflər) // "*Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri*" elmi-analitik və praktiki jurnal №2 (22), Bakı– 2010, s. 182-187

7. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda İslamşünaslıq elminin banisidir. // «*Qanun*» ictimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, 2011, №1, s. 12-19

8. Din və ictimai təhlükəsizliyin aktual problemləri. // «*Dirçəliş* - XXI əsr», 2011, № 158-159, s. 233-246

9. Vətəndaş cəmiyyəti: İslam və demokratiya // «*Dirçəliş* - XXI əsr», 2011, № 162-163, s. 421-427

10. Qloballaşma və vicdan azadlığı problemi. // "*Din və etiqad azadlığı*" Hüquqi, siyasi və ictimai aspektlər. Beynəlxalq tərkibli respublika konfransı. Tezislər toplusu. Bakı-2012, s.37-38

11. Глобализация и актуальные проблемы религиозной жизни независимого Азербайджана. // *Международный научный журнал " Кавказ и Мир"* №14, Тбилиси-2012, стр.39-43

Jafarov Mirnazim Mirsalman
Current issues of freedom of conscience in independent
Azerbaijan in the context of globalization

SUMMARY

The research focuses on topical issues of fundamental human rights and freedoms in modern Azerbaijan, including fundamental principles and methods of shaping freedom of conscience. The aim of this dissertation is to research political and social aspects of Islamic studies as one of major topical issues of freedom of conscience in independent Azerbaijan in the context of globalization.

The dissertation consists of introduction, two chapters, six paragraphs, conclusion, proposals, and list of literature used.

The introduction sets the topicality of the subject, specifies aims and objectives and how well the topic is studied. It also indicates the object and subject of the research, theoretical and methodological foundations, scientific novelty, it substantiates its theoretical and practical significance, gives information on the basis of sources studies, on approbation and structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation **"Current processes of globalization and freedom of conscience: scientific-political and international aspects of the problem."** consists of three paragraphs. They focus on the issues of freedom of religion in the context of globalization that can be found in the Constitution of the Azerbaijan Republic and their implementation into national legislation, they also touch upon political, legal and methodological grounds for freedom of religion.

The second chapter **"Policy of ensuring freedom of conscience in course of building a democratic, legal state and civil society in Azerbaijan."** says about the significance of Islam in the Azerbaijan Republic, emerging issues in the field of freedom of religion.

This chapter also consists of three paragraphs. They focus on the nature of various relationships between the state and Islam, some scientific and theoretical aspects of globalization process.

The Conclusion of the dissertation summarizes the research, on the basis of the generalizing conclusions the offers of theoretical and practical importance are formulated.

Джафаров Мирназим Мирсалман оглы
Актуальные проблемы свободы совести в независимом
Азербайджане в условиях глобализации

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию актуальных проблем обеспечения основных прав и свобод человека, в том числе свободы совести, на основе политологического анализа опыта современного Азербайджана и международных аспектов рассматриваемой темы.

Диссертация состоит из введения, двух глав, шести параграфов, заключения и предложений, списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется степень ее разработанности, обозначаются объект и предмет, цель и задачи исследования. Здесь же автор показывает теоретико-методологические основы, научную новизну исследования, обосновывает его теоретическое и практическое значение, дает сведения о базе источниковедения, апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации **«Современные процессы глобализации и свобода совести: научно-политические и международные аспекты проблемы»** состоит из трех параграфов. В них исследуются вопросы свободы совести в условиях глобализации, которые нашли свое отражение в Конституции Азербайджанской Республики и их закрепление в законодательстве страны.

Во второй главе диссертации **«Политика обеспечения свободы совести в ходе построения в Азербайджане демократического, правового государства и гражданского общества»** говорится о значении религии ислама в Азербайджанской Республике, о возникающих проблемах в области свободы вероисповедания. Эта глава также состоит из трех параграфов. В них рассматривается характер разнообразных отношений между государством и религией ислама, некоторые научно-теоретические вопросы процесса глобализации.

В **Заключении** диссертации подводятся итоги исследования, на основе обобщающих выводов формулируются предложения теоретического и практического значения.

**АКАДЕМИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

На правах рукописи

МИРНАЗИМ МИРСАЛМАН ОГЛЫ ДЖАФАРОВ

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СВОБОДЫ СОВЕСТИ
В НЕЗАВИСИМОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Специальность: 5901.01 - "Международные отношения"

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по политическим наукам

БАКУ – 2014